

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

BALOGH PIROSKA

„... semmiből világokat...”?

Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak recepciója: zárványok és kitörési pontok¹

Egy húsz esztendővel ezelőtt publikált írás² sok mindentől mentesíti jelen eszmetuttatás szerzőjét. Nem kell magyarázkodnia, hogy a címben töredékesen idézett Csokonai-verssor – „Tebenned úgy csap a poéta széjjel, / Mint a sebes villám setétes éjjel; / Midőn teremt új dolgokat, / S a semmiből világokat”³ – hogyan kapcsolódik a Szerdahely György Alajos *Ars poetica generalis* című kötetében kifejtett poétaportréhoz. Nem kell felvázolnia a Szerdahely-életmű (élet + művek) recepciójának elágazásait és hajtűkanyarjait; nem kell bizonygatnia, hogy a Szerdahely-szövegek kortárs magyarországi és külföldi recepciója impozáns, aktív, azaz a szövegek elméleti és módszertani hozadéka szervesen beépül a 18. század végi magyarországi poétikai irányzatokba. Margócsy István *Szerdahely György művészetelmélete* című tanulmánya (1989) nyomán fakadó megkönnyebbülés azonban csak részleges. A tanulmány ugyanis emlegetett valamiféle mulasztást, adósságfélét a kritikátörténet irányából a Szerdahely-szövegek irányában. És valóban, mintegy büntudattól vezérelve, a Szerdahely-olvasás/értés kétségkívül felélénkült, pontosabban fel kívánt élénkülni az elmúlt két évtizedben, így a Szerdahely-idézetek számát grafikonra vetítve e két évtized metszetében bizonyára határozott emelkedést látnánk.⁴ Egy 2008-as Burke-konferencián két előadás is behatóbban foglalkozott Szerdahely művészetelméletével,⁵ az első monografikus

¹ A szerzőt tanulmány megírásakor az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

² MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 1989, 1–33.

³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A magánosságboz* = Uő, *Költemények, 1797–1799*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 73.

⁴ Csupán néhány példa: SZAJBÉLY Mihály, „*Idzának a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika); CANELLA TÓTH Laura, *La storia della letteratura italiana nelle opere di György Alajos Szerdahely* = *Atti del Convegno degli italianisti dell'Europa Centrale ed Orientale: Visegrád, 24–27 ottobre 1990*, ed. FÁBIÁN Zsuzsanna, SZABÓ Győző, Bp., ELTE, 1991, 101–111; HAJNÓCZI Kristóf, *L'Æsthetica di Georgius Szerdahely, un esteta ungherese del 700 e un saggio di Benedetto Croce* = *Benedetto Croce 50 anni dopo*, ed. Krisztina FONTANINI, János KELEMEN, József TAKÁCS, Bp., Aquincum, 2004, 292–299.

⁵ *Edmund Burke és az európai felvilágosodás*, Konferencia a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Esztétika Tanszéke és az ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti tan-

Szerdahely-kötet⁶ 2009-es megjelenése pedig akár azt is jelenthetné, hogy a történeti-kritikai diskurzus immár elérkezett az adósságlevél szétszaggatásának üdítő pillanatához. Jelen írás azonban azt a kellemetlen feladatot vállalta magára, hogy felhívja a figyelmet: mindössze a kamatfizetés periódusa zárult le. . .

Miért is? Maradván a két említett példánál, Debreczeni Attila konferenciaelőadása, mely a *Magyar Museum* érzékenységek koncepcióját, illetve ennek eredetét ambiciózusan nyomozván tér ki Szerdahely-passzusokra, egyfelől újabb irányból erősítette meg a Margócsy-tézist a kortárs magyar nyelvű poétikai megnyilvánulások szoros kötődéséről Szerdahely írásaihoz. Másfelől óvatosan jelzi: a Szerdahely-szövegek olvasásában a kritikátörténész rákényszerül a fogalmak/műfajok/poétikai kategóriák mentén történő szemelgetésre, azaz kénytelen e szövegeket „széltében” olvasni.⁷ Pontosabban nemcsak olvasni, hanem fordítani is, hacsak nem vállalja fel az eddigi ismertetések szétszórt szövegmorzsáinak, esetleg Szép János átdolgozásának⁸ ingatag médiumát. Tóth Sándor Attila Szerdahely-monográfiája történetesen nem vállalta fel: a szerző behatóan végigolvasta-fordította Szerdahely teoretikus kötetei mellett annak verseskötetét is. Mindaddig azonban, amíg a szűkebb szakmai diskurzus, azaz a potenciális olvasók elől e lehetőség többé-kévébé el van zárva, a monográfus elől a metanyelv, az elemző beszéd differenciáltabb dimenziói záratnak el. E Szerdahely-monográfia szövegét is megterheli és eluralja a latin szövegek idézése-ismertetése, tömörített újramondása. És bár a „széltében” olvasók számára így jelentősen több felcsipegethető Szerdahely-szövegmorzsa kínálódik, többek között az „attente” olvasás strukturális perspektívája vagy a Szerdahely-szövegek metanyelvi sajátosságai továbbra is rejtve ma-

---

székének „A magyar és európai felvilágosodás” Doktoriskolája rendezésében, 2008. november 7–8. A két, Szerdahellyel (is) foglalkozó előadás: DEBRECZENI Attila, *Az 'aesthetica' fogalma és az irodalmi megújulás programjai a magyar századvégen*; BALOGH Piroska, *Egy lábjegyzet tanulságai: Burke esztétika- és társadalomelméletének hatása Schedius Lajos philokália-koncepciójára*. Mindkét előadás tanulmány-változata olvasható az interneten, a *Laokoón. Művészetelméleti folyóirat* 6. [2009] számában (Internet: <http://laokoon.c3.hu/szamok/6.html> A letöltés dátuma: 2009. május 10.).

⁶ TÓTH Sándor Attila, *A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Bp., METEM, 2009.

⁷ Némileg anakronisztikusan alkalmazva a Hász-Fehér Katalin által népszerűvé tett olvasástörténeti fogalom párt: HÁSZ FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti behy*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21), 159–165.

⁸ SZÉP János, *Aesthetika avagy a' jó ízlésnek a' szépség filozófiájából fejtegetett tudománya. . .*, 1–2, Buda, Landerer Katalin, 1794. Az átdolgozás nyelvi vetületéről, problémáiról l. BARABÁS Balázs, *Szép János és a magyar esztétikai nyelv kezdetei*, A Dunánál, 2002/5, 63–66.

radnak előttük. Kérdés persze, mekkora hiátust jelenthet ez. Ennek érzékeltetésére álljon itt mindkét vonatkozásban egy-egy példa.

A Szerdahely-életmű strukturális olvasásának jelentőségét jól szemlélteti az *Ars poetica generalis* elhelyezése az esztétikai írások rendszerében. A struktúra elemei tehát: *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores. . .* = *Ae*; *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .* = *APG*; *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .* = *PDr*; *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* = *PN*.⁹ Tóth Sándor monográfiája szerint „az esztétikai irodalomban csak később kristályosodott ki az a bevett rend, mely az esztétikát általános (*generalis*) és speciális részre osztja”,¹⁰ így Szerdahely rákényszerült, hogy a hagyományos humanista iskolai képzésnek megfelelően a túl modernre sikerült esztétika mellé egy másik általános elméleti alapot adjon, a poétika hagyományos kategóriájában, és ehhez csatolja a műfaji szempontú, „akár a művelés, akár a megítélés” szempontjából íródott további munkáit. Azaz a Jánosi Béla által kijelölt irányvonal,¹¹ miszerint az *APG* egyfajta Juvencius-utánérzés, megerősítést nyer ebben az olvasatban. Így az *APG* ismertetése-értelmezése alapvetően Juvencius műve¹² felől történik, megállapítván, hogy az *APG* átveszi ennek struktúráját, terminusait, és csupán bővíti a felvetett szempontokon, azaz problémamentesen belesimul a humanitás iskolás poétikáinak rendszerébe. A struktúra tehát egy különálló, e humanitásrendszer újraíró szövegből (*Ae*), valamint egy tradicionális rendszer mentén mellé helyezett, azt mintegy a befogadók felé „megszelídítő” kisebb rendszerből (*APG*, és ennek műfaji leágazásaiként a *PDr* és a *PN*) áll.

Bár ezen interpretáció markánsan bemutatja a Szerdahely-szövegek kétségtelen kötődését a tradicionális iskolai humanizmushoz, már az érvelés szintjén ellentmondások mutatkoznak. Ha Szerdahely az egyetemi oktatás követelményeihez alkalmazkodva írja meg az *APG*-t, helyettesítendő az *Ae*-t, miért az utóbbi szerepel a hivatalos tanrendekben 50 esztendeig, Schedius 1828-as művének megjelenéséig előbb egyedüli, később kiegészítő tankönyvként? Ha az *APG* a hagyományba simulás gesztusa mentén értelmezendő, mi az oka, hogy a Margócsy-tanulmányban sorolt „modernsége-

⁹ SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores. . .*, I–II, Buda, Reg. Universitatis, 1778; UÓ, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .*, Buda, Reg. Universitatis, 1783; UÓ, *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .*, Buda, Reg. Universitatis, 1784; UÓ, *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .*, Buda, Reg. Universitatis, 1784.

¹⁰ TÓTH, *i. m.*, 45.

¹¹ JÁNOSI Béla, *Szerdahely György esztétikája*, Budapest, MTA, 1914.

¹² JUVENCIUS (JOUVANCY), *Institutionum poetarum libri I–V*, Venezia, Typographia Balleoniana, 1743.

gek” jelentős része, így a *phantasiafogalom* abszolutizálása, a zsenielmélet kifejtése ebben a szövegben történik? Kénytelen az olvasó ezt valóban holmi „beszivárgásként” kezelni? Hogyan értelmezendő az a jelenség, hogy Szerdahely az oppozícióba állított poétika–retorika páros közül szokatlan módon az előbbit preferálja, illetve a retorika státuszára nem is igazán reflektál? Nem is szólva a kiindulási alapról, miszerint a *generalis–specialis* osztás az *aesthetica* tudományán és szakkönyvein belül az APG megírásakor nem volt bevett szokás – holott Alexander Gottlieb Baumgarten *Aestheticája* 1750-ben bevezette az *aesthetica theoretica–practica* osztását, amelynek szinonimájaként a *generalis–specialis* kifejezéseket adta meg.¹³

Az ellentmondások feloldására álljon itt egy interpretációs javaslat. Feltűnő, hogy a Szerdahely-művekben szintén alappreferenciaként működő Baumgarten esztétikai írásai hasonló strukturális tendenciában helyezhetők el. Az *Aesthetica* mellett annak tervezett műfaji-speciális részei nem készültek el, ugyanakkor már 1735-ben készen állt egy sajátos poétika-koncepció a *Meditationes philosophica de nonnullis ad poema pertinentibus* kötet¹⁴ révén. Az újabb Baumgarten-szakirodalom¹⁵ különös figyelmet fordít rá, mégpedig nem egyszer Immanuel Kant *Az ítélőerő kritikája* irányába orientálva azt. E gondolatmenet lényege, hogy a 17. század végére kibontakozik egyfajta antagonizmus a retorika antropocentrikus irányzata és a metafizikai alapú filozófiai diskurzus között, ahol a retorika antropocentrizmusa emancipálja az emberi invenció, a korlátozott tudás, az individuális nézőpont jelentőségét. A két irányzat ellentéte készíti elő Baumgarten felvetését, aki megkísérli az ortodox racionalizmuson alapuló filozófiába integrálni az érzéki percepciót mint az ismeretszerzés egyenrangú módozatát. Ezt pedig a poétikafogalom újraértelmezésével teszi. A *Meditationes* rögzíti retorika és poétika unióját, a kettő között csupán fokozatbeli különbséget tételezván, amennyiben a poétika az érzetek tökéletes, a retorika pedig a nem tökéletes reprezentációját célzó tudomány:

¹³ Az latin szöveget tartalmazó, itt használt kiadás: Alexander Gottlob BAUMGARTEN, *Aesthetica*, Traiecti Cis Viadrum, Kleyb, 1750. Magyar fordítása: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Esztétika*, ford. BOLONYAI Gábor, Bp., Atlantisz, 1999. Az itt idézett felosztást a 13. § rögzíti.

¹⁴ Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*, Halle, Magdeburg, Grunert, 1735.

¹⁵ A szöveg újraértésének fordulópontját a következő kiadás és kommentárjai, csatolt tanulmánya jelentették: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus. Philosophische Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*, ford., bev., Heinz PAETZOLD, Hamburg, Meiner, 1983. A bekezdésben leírtak részletesebb kifejtését egy újabb, összegző tanulmány rögzíti: John POULAKOS, *From the Depths of Rhetoric: The Emergence of Aesthetics as a Discipline*, *Philosophy and Rhetoric*, 2007/4, 335–352.

§. IX. Az érzékiség tökéletes nyelvi megvalósulása a POÉMA, azon szabályok összetett egysége, melyekhez igazodva kell a poémát létrehozni, a POÉTIKUM, a poétikum elmélete a POETIKUS FILOZÓFIA, a poéma megalkotásának képessége a POÉZIS, az eme képességgel rendelkező személy a POÉTA.¹⁶

A Baumgarten-féle *aesthetica* tétje az így értett poétika és filozófia integrálása (poétikus filozófiaként). Ezek között nem fokozatbeli, hanem lényegi különbséget tételez, olyannyira, hogy míg korábban antitetikusan értelmezték kapcsolatukat, helyette paraleliztikus értelmezést javasol. Ennek központi kategóriája a *mimesis*: a filozófus feltárja a világot, a költő imitálja azt – mégpedig úgy, mint „creator”, azaz a poémában újratereztvén. Ezáltal a poétikus filozófia (mint a tökéletes poéma létrehozásának tudománya) a világ teremtő megismerésének analóg módszerét jelentheti. Ebben a kontextusban a poémának mint tökéletes világprezentációnak három karakterisztikuma emelkedik ki: a mértéké (ehhez kapcsolódik többek között a metrum és a ritmus kategóriája), a harmóniáé (a világ, mely Isten poémája, racionálisan rendezett) és a hatása (az alkotó affektusai, illetve a befogadó érzelmeinek befolyásolása). Kant ebből a komplex, az *aesthetica* tudományának alapját képező poétikafogalomból bontja majd ki a meggyőzés–ékesszólás ellentétpár mentén a retorika újraértelmezett fogalmát, továbbra is a poétikának tulajdonítva elsőbbséget.

Az *APG* szűkszavú bevezetője,¹⁷ mely az *APG* és az *Ae* kapcsolatát formalizálja, e hagyomány felől értve sajátos struktúrát rajzol ki. Fundamentuma az *Ae*, mint a széptudományok (*scientiae*) és szépművészetek (*artes*) teóriája, elméleti metatudománya. A széptudományok legelsőbbike (*scientia*) a poétika, melynek a produktum-műalkotások oldaláról tekintve négy műfaji leágazása (*artes*) van. Az *APG* tehát, akárcsak a *Meditationes*, egyfajta mediális szerepet tölt be a *generalis aesthetica* (*Ae*), illetve annak műalkotástípusok szerint konkretizált, speciális verziói (*PDr*, *PN*) között.

A poétika e mediális szerepe azáltal válik lehetővé, hogy középpontjába olyan poézisfogalom állíttatik, mely baumgarteni mintára filozófiai minőségűvé avatódott:

¹⁶ „§. IX. *Oratio sensitiva perfecta est POEMA, complexus regularum, ad quas conformandum poema POETICE, scientia poetices PHILOSOPHIA POETICA, habitus conficiendi poematis POESIS, eoque habitu gaudens POETA.*” BAUMGARTEN, *Meditationes, i. m.*, 8–9.

¹⁷ „POSTEAQUAM Generalem Bellarum Artium, et Scientiarum Theoriam sub titulo: *Aesthetica, sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta* –, docendo pertractavi, necesse habeo ad particularia gradum facere, et eas ipsas Artes, ac Scientias, quoad facultas, animusque tulerit, enucleate, atque ex Gustu aetatis hodiernae tradere. Poesis ut ordine prima est, ita primas a me curas, industriamque postulavit. Quia vero Ars Poetica ex natura sua non una est, proponendam imprimis esse reor *Poesim Generalem*, tum speciatim agendum de *Narrativa, Dramatica, Lyrica, et Didactica*: nam omnia Poetices Opera, artificiaque his ex capitibus existunt.” *APG, Prooemium*.

„Immár ezen igazság belső rendszerét és alapját fogjuk megvizsgálni, és filozófusi módszerrel felkutatjuk a poétika eredetét.”¹⁸ A vizsgálat során a poétika felruháztatik a *harmonia* és a *metrum* (*rhythmus*) karakterjegyeivel, mégpedig azon indoklással, miszerint a minket körülvevő (így a poézis által újraképzett) világ alapjai is ezek. A poézis mozgatórugójaként pedig az *imitatio*, azaz a *mimesis* jelöltetik ki.¹⁹ Ez az interpretáció tehát egyszersmind erősen közelíti a poézis jelentéskörét a mendelssohni képzésfogalomhoz.²⁰ A poétika épp képzéselvűsége révén avatódhat médiummá az *aesthetica* mint teória, illetve annak művészi megvalósulását a műfajokra osztott műveken keresztül vizsgáló, speciális műfajleírások makrostruktúrájában. A poétika tehát mint képzés a humán világ egészét átfogja, térben, időben, szubjektív és objektív irányban.²¹ Anyaga univerzális, egyszersmind képzésformaként (*Bildung*) működik mint valamennyi művészeti ág reprezentánsa, alapmintázata:

akár elbeszél a Költő, mint a Történész; akár tanít, mint a Filozófus; akár játszik, mint a Színész; akár lantjába csap vagy sípjába fúj, mint a Zenész; akár fest, mint a Festő, mindig belül marad az emberi kultúra, szokásrend tartományán, és cselekvésének célja az, hogy a jó és rossz dolgokat felmutassa, az erényt szeretetreméltóvá tegye, a vétket pedig elrettentővé.”²²

A poétika sajátos, baumgartenire emlékeztető pozicionálása így rámutat: nem biztos, hogy az APG iskolai humanizmust (elsősorban Juvencius tankönyvét) követő

¹⁸ „Indagemus iam in rationem intrinsecam, fundamentumque veritatis huiusce, et Philosophorum more perscrutemur Originem Poetricae.” APG, 8.

¹⁹ „Consideremus Mundum hunc utrumque, quem habemus in conspectu, magnum et parvum, quorum alterius portionem aliquam nos efficimus, alter autem quisque nostrum est; an non uterque ad omnes numeri, harmoniaequaeque leges efformatus est?” APG, 9.

²⁰ Moses MENDELSSOHN, *Über die Frage: was heißt aufklären?* Berlinische Monatsschrift, 1784/IX, 193–200. Az itt szereplő képzésfogalom egyik legújabb, magyar esztétikatörténeti összefoglalását l. FÓRIZS Gergely, „*Alpeseken Alpesekek emelkednek*”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009 (Klasszikusok), 56–58.

²¹ „In tota Poeticæ generatione, historiaeque obseruo, eam a prima aetatis adolescentia apud omnes gentes etiam feras, et inhospitas ad Diuinas, Humanasque Laudes esse adhibitam; quasi unica haec esset aut lingua, aut scientia, quam auctor naturae nobis impertiri voluit ad Deum, Hominemque celebrandum; tum etiam ad omnem Scientiarum, et Artium disciplinam traductam, et in tradenda Morum doctrina semper occupatam. Triplex igitur erat usus Artis Poeticae; quem ego nunc singillatim explanare debeo.” APG, 14.

²² „seu narret Poeta ut Historicus, seu doceat ut Philosophus, seu agat ut Histrio, seu neruos increpet, aut tibiam animet, uti Musicus, seu pingat ut Pictor, semper in doctrina Morum est, agitque eum in finem, ut bona, malaqua ostendat, virtutem reddat amabilem, vitium efficiat horridum.” APG, 23.

belső (mikro)struktúrája és a beleépített „modernségek” ellentmondása Szerdahely szégyenlősségével, avagy az iskolai oktatás béklyóival magyarázandók. Az iskolás humanizmus felől olvasva ugyanis talán valóban a poiészis–poéma–poéta hármassága fedezhető fel a kötet hármás felosztásának hátterében: *A poézis értékéről (De pretio poetices)* – *A poézis természetéről (De natura poetices)* – *A költő adottságairól és karakterjegyeiről (De dotibus et characteribus poetae)*. A látszólagos inkoherenca abból adódik, hogy a fejezetek csupán kulcsszavak szintjén követik a juveniciusi struktúrát; a kulcsszavak interpretációjában, ennek megfelelően a problémakifejtésben inkább dekonstruálják azt. Íme egy javaslat e mikrostruktúra ilyen értelmezésére:

1. *A poézis értékéről: 1. eredendő mivoltáról 2. eredetéről 3. alkalmazásáról 4. rangjáról és megbecsültségéről (De pretio poetices: 1. de antiquitate 2. de origine 3. de usu 4. de aestimatione et honore poetices)*

A poézis (képzésként történő) pozicionálása: 1. az emberi történelem mint fejlődéstörténet dimenziójában (elsődleges, korábbi a retorikánál); 2. antropológiai dimenzióban (az emberi alapkarakternek, az *imitationak* és a harmóniára törekvésnek a leképződése); 3. a kulturális funkciók dimenziójában (művészetek és tudományok alapképletét nyújtja); 4. a civilizáció dimenziójában (a költők társadalmi megbecsültsége, a társadalmi normák fölélé, mintegy istenivé emelése).

1. *A poézis természetéről: 1. anyagáról 2. formájáról 3. céljáról (De natura poetices: 1. de materia 2. de forma 3. de fine poetices)*

A poézis természetének, azaz a képzőszellem működésének megragadása értelmezhető a baumgarteni *mimesis–harmonia–effectus* hármasság irányából is. *A poézis anyaga* címszó alatt a poézis, pontosabban a nyelvi utánképzés/*mimesis* valóságrepresentáló funkcióit (valószínűség-kérdéskör), e reprezentáció körét (univerzális, de sajátlagosan az emberi cselekedetek szűrőjén át tekintett világ) és eredményét (*heterocosmos*/fikcióprobléma) tárgyalta. *A poézis formája* című alfejezet a nyelvi utánképzés rendezett eszköztárát adja. Az itt felbukkanó *fabula–dictio* dualizmus alapvetően eltér az iskolás humanizmus, így Juvencius vagy Voss rendszerétől, ahol egyszintű rendszerben soroltatnak fel a formai eszközök. Azért érdekes a duális felosztás és a *fabula–dictio* kettős fogalmának bevezetése, mert ez értelmezhető a nyelvi tudatformák – nyelvi reprezentációs eszközök kettősségének felvetéseként is. A poézis mint nyelvi utánképzés célját pedig hatásán keresztül értelmezi a szöveg.²³ A poézis azért

²³ „OFFICIUM, finisque Poetices est iucunda vitae humanae institutio. Quo in opere insignis est eius praerogativa. Cum enim sic homines nati simus, ut Voluptate, et Utilitate maxime moueamur, agamurque, Ars Poetica multo magis est adcommodata Naturae humanae, quam aliae Disciplinae: illa nos ad maxima quaeque Morum, et Scientiarum emolumentum

válhat alapmintájává a *Bildung* (*disciplina*) valamennyi típusának, mert az emberi életre vonatkozó, azaz antropológiai alapozottságú ismeretek érzéki úton (*delectando*) történő megismerésének módja, s minden ember számára elérhető, kortól, műveltségtől, egyéb előfeltételektől függetlenül. A poétika kiemelését a széptudományok közül tehát univerzális hatásköre indokolja, amely az emberi érzelmeket, *affectusokat* célozza, akárcsak Baumgartennél.

1. *A poeta adottságairól és karakterjegyeiről: 1. Nagyszerű és kiteljesedett szellem 2. Gyors és éles tehetőség 3. Költői megszállottság 4. Élénk, hathatós és dúis képzelőerő 5. Könnyed költői véna 6. Jó ízlés* (*De dotibus et characteribus poetae: 1. Mens Magna, et Plena 2. Ingenium Velox, et Acutum 3. Furor Poeticus 4. Phantasia Vinax, Facilis, et Copiosa 5. Vena Fluida 6. Bonus Gustus*)

A harmadik, a humanista poétikák irányából olvasva leginkább kirívó fejezet főcíme akár félreérthető is lehet. Velük ellentétben nem az ideális költő definícióját adja: a listán szellemi adottságok, karakterjegyek szerepelnek, és hiányoznak a műveltségi összetevők. Holott az *Ae genius*-értelmezéséből egyértelmű, hogy az ideális költő/*genius* fogalmában fontos szerepe van a kulturális képzettségnek és a mintakövetésnek. Ragaszkodva azonban ahhoz az értelmezési javaslatához, miszerint az *APG* szövegében egy képzéselvű poétika-fogalom kibontása fedhető fel, logikusan következik a képzőszellemet pozicionáló, működését behatároló fejezetek után a képzőszellem karakterjegyeit, antropológiai megjelenési formáit taglaló zárás beiktatása. Felvethető ennek ellenében a jó ízlés (*bonus gustus*) karakterjegye mint kulturális követelmény jelenléte. A *bonus gustus* itt olvasott definíciói, pontosabban metaforái és kulcsszavai azonban arra utalnak, hogy e fogalom jelen kontextusban mint a mérték és rendszer megteremtésének képessége szerepel. Egyszersmind az előzőleg felsorolt szellemi adottságok fölérendeltje, mintegy metakarakter is (a többi szellemi adottság önmagában ugyanis Pandora szelencéjéhez hasonlítatik, mely csak akkor alakul át termékeny képzőerővé, ha a mérték, arány és koherencia regulázza).²⁴ Ez a kettősség beágyazható a 18. századi angolszász hagyományba, melyet a *Spectator* origójából kiindulva főként Shaftesbury, illetve Edward Young szövegein keresztül

---

ta delectando potest deducere. Aut ignari sunt, aut calumniantur, qui dicunt Poesim ad hoc esse genitam, ut fabularum inuolucris, et confictis amoribus eorum potissimum animos, qui aetate, iudicioque non valent, ad libidinem et turpitudinem impellat, ut aiebat Eratosthenes.” *APG*, 124.

²⁴ „Quod si paradoxum adparet, dicam Poesim esse similem Pandora, quam omnes Dii, Deaque auxisse, et dotasse perhibentur.” *APG*, 158–159.

szokás felvezetni.²⁵ Ennek lényege, hogy az *ingenium* teremtő erőként értelmezendő, teremtő képességeinek egy része az „eredetiség” fogalma alá rendelődve voltaképp csak metaforákon keresztül ragadható meg (villám-metafora), ugyanakkor a teremtő képességek fölé egyfajta kontroll is beépítendő, mégpedig gyakorta a mintakövetéssel összekapcsolva. Ez a hagyomány transzponálódik át, az újabb szakirodalom szerint elsősorban Hamann-szövegek közvetítésével, Kant zsenielméletében. Az *ingenium* inspiratív oldala itt is a villám- (pontosabban: szikra-) metafora („sprühende Funken”)²⁶ mentén a megnevezhetetlenség jegyével ruháztatik fel, kontrollként pedig beleépítetik az *ingenium* fogalmába a mintakövetés négy módozata (*Nachfolgen*, *Nachmachungen*, *Nachahmungen*, *Nachäffungen*). A Szerdahely-féle képzőszellem leírásában sajátos módon a másik oldal bomlik ki részletesebben: az 1–5. kategóriák, középpontban az itt is felbukkanó villám-hasonlattal,²⁷ a képzőszellem kreatív és intuitív oldalát járják körül. E kategóriák gyújtópontjában a *phantasia* áll, melyet a felsorolás a *mater poeseosként*, azaz a „poézis szülőanyja”-ként emleget: ez az a fogalom, mely a korábbi fejezetekben is folyamatosan jelen van, esetenként a poétai *ingenium* metonimikus megfelelőjeként.²⁸ Kiemelt szerepe egy másik hagyomány jelenlétére figyelmeztet. Mint Szerdahely lábjegyzete idézi is, Francis Bacon a *De dignitate et augmentis scientiarum et artium* című tudományelméleti munkájának²⁹ alaptételeként voltaképp elővetelezte

²⁵ Egyik legújabb összegzése e gondolatmenetnek, melyre jelen tanulmány is támaszkodik: Martin GAMMON, „*Exemplary Originality*”: *Kant on Genius and Imitation*, *Journal of the History of Philosophy*, 1997/4, 563–592.

²⁶ A vonatkozó Kant-szöveghelyeket részletesen idézi GAMMON, *i. m.*, 591.

²⁷ „mens debet esse lucida, ingenium promptum, et fulguris instar mobile.” *APG*, 146.

²⁸ Az *APG phantasia*-szöveghelyei: „modo rebus inanimis sensum tribuimus, atque etiam poenarum fictarum iconismos exhibemus, et innumera Phantasiae figmenta spiritu nostro creatore construimus.” 50; „... nempe ut res omnis, quae licentia ingenii, phantasiaque fingitur, vel instruat ex ratione Naturae, Personarum, et Morum; vel Historiae Politicae adcommodetur.” (53); „Valere hoc forte posset in Historia Uniuersali; quae si praecipua facinora recenseat, officium fecisse dicitur: at cum in Epopoeia illustres heroum actiones per omnia spectare debeamus, impatienter ferimus, si quis auiditati nostrae subtrahatur, mens, et phantasia plena rerum cognitione, imagineque destituatur.” (63); „Vitium hoc esse dicamne phantasiae luxuriantis, vel paupertatem infecundumque solum argumenti?” (72); „*Periphrasis* est utilissimum Dictionis Poeticae ornamentum; illa enim sermonem nostrum variat, unam eandemque rem in alia, semperque noua forma ostendit, gratissimas ubique imagines elaborat, phantasiae, et sensibus ea lingua loquitur, quae omnium est aptissima” (113); a *phantasia*-fejezet: 149–156.

²⁹ Az itt használt latin kiadás: Francis BACON, *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX*, Lugd. Batav, Franc. Moyard, 1645. 18–19. századi recepciója kapcsán a magyar recepcióra is érvényes megfigyeléseket ad John ROBERTSON, *A Bacon-Facing Generation: Scottish Philosophy in the Early Nineteenth Century*, *Journal of the History of Philosophy*, 1976/1, 37–49.

a poézis baumgarteni rehabilitációját, amennyiben a humán képzésformákat (*doctrina*) három részre osztotta: *historia*, *poesis*, *philosophia*. Tette ezt az intellektus három képessége mentén: a *historia* a *memoria*, a *poesis* a *phantasia*, a *philosophia* pedig a *ratio* kivételéseként értelmeződik kötetében. Szerdahely röviden így summázza Bacon *phantasiafogalmát*: „A poézis teljes mértékben a fantázia műve.”³⁰ Elgondolkodtató egyébiránt, hogy Bacon itt megidézett képzés-struktúrájában a *poesis* hármas felosztású: *narrativa*, *dramatica*, *parabolica*. Bár Szerdahely rendszere eltért ettől, a kidolgozás sorrendisége mintha ugyancsak kötődne Baconhoz.³¹

Ez átvezet a másik olvasási javaslatához, mely a Szerdahely-szövegek eddig voltaképp reflektálatlanul hagyott sajátosságára hívná fel a figyelmet. A magyar Bacon-recepcióban centrálisnak tűnik egy olyan hatás, mely nem tételek vagy struktúrák mentén írható le, hanem metanyelvi sajátságokban, jelen esetben a Szerdahely-szövegek retorizáltságában ragadható meg.³² Az aforizma hagyománya műfaji értelemben aligha lenne alkalmazható Szerdahely esztétikai írásaira, ugyanakkor az aforisztikus módszer mint az akatalepszia és a dogmatikus tekintélyelvű tudományközvetítés közötti, a tapasztalati alapot és a fel/megmutatást hangsúlyozó metódus³³ annál inkább. Álljon itt igazolásként az *Ae* előszavának egyik kulcsmondata: „Nem gondolom, hogy

³⁰ „Tota Poesis Phantasiae opus est.” *APG*, 150.

³¹ Szerdahely idézi is Bacon felosztását, *PN*, *Prooemium*.

³² Nem csupán a magyar recepcióban van jelen e felfogás: Northrop Frye a maga sajátos nyelvi korszakolásában külön egységet szán a Bacon által teremtett tudományos diskurzusnak, melynek fő jellemzőjévé a dedukciót és a hasonlatot teszi meg, olyan ismeretelméleti előfeltevéssel, miszerint „a gondolkodás vagy reflexió az érzéki tapasztalás sugallatait követi, a szavak pedig a reflexió segédeszközei.” Northrop FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Európa, 1996, 46. Másutt Frye a fentiekben jellemzett aforisztikus beszédmódot erőteljesen köti a humanista kompilációs módszerekhez is, az *adagia* és a *sententia* hagyományának sajátos újrakontextualizálásaként értve azt (Uő, *The Well-tempered Critic*, Bloomington, Indiana UP, 1963, 87–90.). Mindez jól alkalmazható az *Ae* nyelvi-retorikai jellegének megragadásában, amint azt a következő példák is mutatják. (Az összefüggésre Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.)

³³ Az aforisztikus módszer mibenlétének részletes kifejtését l. FÓRIZS, *i. m.*, 214–227. Műfaji szempontból tárgyalja az aforizma baconi változatát Frans DE BRUYN, *The Classical Silva and the Generic Development of Scientific Writing in Seventeenth-Century England*, *New Literary History*, 2001/2, 347–373. A Kant irányába húzódó hatástörténetről l. Günther ZÖLLER, *Lichtenberg and Kant on the Subject of Thinking*, *Journal of the History of Philosophy*, 1992/3, 414–441. Szerdahely irányába az aforisztikus módszert és látásmódot csillagászatban való jártassága is közvetíthette, a 18. századi csillagászati tudományosság pedig részint az orvostudomány irányából recipiálta a műfajt és a módszert, vö. Luke E. DEMAIRE, *The Art and Science of Prognostication in Early University Medicine*, *Bulletin of the History of Medicine*, 2003/4, 765–788.

a tiszta tökélyt, abszolút igazságot nyújtom. Sőt, hihetetlen fájdalmat okoz lelki aggodalmam, látván, mennyire távol vagyok a tökéletességtől. Többet kellett volna hallanom, látnom, olvasnom, tapasztalnom. [. . .] E műbe nem annyira a befejezés reményével, mint inkább tapasztalni akarván fogtam bele”.³⁴ Az erőteljes narratív alapvetés – miszerint a szöveg nem általános érvényű rendszer, hanem egy személyes tapasztalat megformálódásának elbeszéléseként olvasandó – nem merül ki az előszó hagyományosan szerénykedő toposzaiban. A korábban akadémikusnak beállított Szerdahely-szövegben újra és újra előbukkannak a szubjektív beállítódásra és a szükségszerű bizonytalanságra figyelmeztető narrátori megnyilvánulások. Az újra felvetett, esetenként megválaszolatlanul hagyott kérdések folyamatosan azt a képzetet keltik az olvasóban, így egy nagyszabású kísérlet narratíváját olvassa, amely tartalmazza az elbizonytalanodás, az újrakérdezés, a téves kérdések felismerésének és elvetésének részfolyamatait is. Így például a *Kétely támad* sokatmondó címét viselő fejezetben³⁵ az elbeszélő egy parabolával érzékelteti az ízlés fogalma körüli szubjektív bizonytalanságot, egyszersmind saját egzisztenciális beágyazottságát: „Apelles megfestette Venust, ahogyan a legszebbnek gondolta, mégis akadt, akinek nem tetszett. Fogadd el, mondta neki azonban a festő, a szemeimet, és látni fogod, hogy valóban ő a szépséges istennő.”³⁶ Figyelemreméltó sajátosság, hogy e kísérletnarratíva hangsúlyozottan szubjektív horizonton helyezkedik el. Saját nézőpontját egyedülállóként és személyesként határolja el a narrátor a többi esztétikai írótól a *Mi a különbség közöttük és közöttem?* című fejezetben.³⁷ Definíció helyett sokszor a definiálás nehéz vagy lehetetlen voltára hívja fel a figyelmet e narrátori hang, mint például az *Mi a szép? – ez igen bonyolult kérdés*, vagy *A szépség fogalmának kifejtését mely dolgok gátolják?* című fejezetekben,³⁸ melyeket alapvetően empirikus nézőpontból futtat ki *A szépséget a nyomdokait követve kell keresni* fejezetében.³⁹ Az egzisztenciális kétely és a kérdésfeltevések szükségszerű

³⁴ „Non puto merem perfectam, absolutamque dare. Immo vero angor animi dolore incredibile, quum video multa mihi ad perfectionem superesse. Et audire, et videre, et legere, et multa experiri debuissem; quibus ego me non parum destitutum profiteri cogor. Adgressus sum opus non tam perficiendi spe, quam experiendi voluntate; nec tam corpus efformare, quam lineamenta ducere volui, quae porro augeri, complerique debeant.” *Ae, Prooemium.*

³⁵ „Tollitur Dubium.” *Uo.*, 33.

³⁶ „Saepe in caussa est Gustus diuersitas. Apelles pinxit Venerem, ut decuit venustissimam; erat tamen aliquis, cui illa displicuit. Pictor autem, accipe, dicebat, meos oculos, et videbis esse Deam.” *Uo.*, 35.

³⁷ „Quid discriminis inter illos, et me?” *Uo.*, 56-58.

³⁸ „Pulcrum quid sit, difficillima est quaestio.” *Uo.*, 97.; „*Explicationem Pulcri quae faciunt impeditam?*” *Uo.*, 100.

³⁹ „Quaerenda est Pulcritudo per sua vestigia” *Uo.*, 122.

elbizonytalanítása már-már önironikus és önfelszámoló reflexióba csap át például a *Hogyan hat a Szépség az érzésekre?* című fejtegetésben, ahol a narrátor leszögezi, hogy erre a kérdésre ezidáig senkinek sem sikerült választ adnia, neki sem fog: „Inkább meg kívánom hagyni ezt a dolgot a maga misztikus titokzatosságában, mint hogy vaktában belekapjak abba, amit nem ismerek. Mert nem kell pirulni az embernek, ha bevallja, hogy amit nem tud, azt nem tudja”.⁴⁰ Természetesen nem állítható, hogy közvetlen Bacon-hatásként kell érteni az *Ae* részletesebben is megvizsgálendő retorizáltságát,⁴¹ hiszen a Szerdahely által is idézett angol-skót kritikai hagyomány (Burke, Home, Shaftesbury, Hutcheson stb.)⁴² éppúgy médiumként működhetett, mint a Meier-féle individuális horizontokkal operáló *Vernunftlehre*,⁴³ vagy az ugyancsak aforisztikus alapozásúnak tűnő *meditationes*-műfaj, többek között Baumgarten emlegetett poétikája. Az azonban megkockáztatható állítás, hogy a baconi aforisztikus módszertan hagyománya mentén olvasva a *Ae*-t, az inkonzisztensnek tűnő „modernségek” interpretálhatók a hagyományos, dogmatikus struktúrák és tételek újrabontásának eredményeként, melyek szándékoltan nem alkotnak újra dogmatikus tételhalmazokat. A Bacon-recepció felvetése Szerdahely kapcsán pedig nemcsak azért indokolt, mert (számos közvetlen idézet mellett)⁴⁴ a próza irányába fordulás,⁴⁵ az esztétikai szövegek diskurzusának tudatosan hagyománytörő alakítása mutat ebbe az irányba. Nem

⁴⁰ „Malo ego rem hanc inter mysteria referere, quam, quod nescio, temere adferere. Neque enim erubescendum est homini confiteri se nescire, quod nescit; ne dum se scire mentitur, numquam se scire mereatur.” *Uo.*, 134–135.

⁴¹ És itt még nem is esett szó a metaforikus nyelvhasználat sajátosságairól a Szerdahely-szövegekben – ennek felvetését l. BALOGH, *i. m.*

⁴² Az angol-skót esztétikai/filozófiai hagyomány szerepét érdemes felvetni az esztétikus érdekeltségének vonatkozásában is, mely a Margócsy-tanulmány szerint az *Ae* egyik legfontosabb nívója. Vö. Miles RIND, *The Conception of Disinterestedness in Eighteenth-Century British Aesthetics*, *Journal of the History of Philosophy*, 2002/1, 67–87. A Szerdahely-Burke relációra l. BALOGH, *i. m.*

⁴³ Részletesen l. Riccardo POZZO, *Prejudices and Horizons: G. F. Meier's Vernunftlehre and its Relation to Kant*, *Journal of the History of Philosophy*, 2005/2, 185–202.

⁴⁴ Szerdahely Bacon-hivatkozásai: *Ae*, 36; 205; 340; *APG*, 52; 150; *PN*, Prooemium; 59; *PDr*, 2. Ez, tekintetbe véve Szerdahely sajátos hivatkozástechnikáját (erről l. BALOGH, *i. m.*), relatív jelentős mennyiségű hivatkozásnak számít.

⁴⁵ A prózai formák iránti elméleti érdeklődés megnövekedése, az értekező próza narratív mozzanatainak cizellálódása és Bacon tudomány-konceptiója közötti kapcsolatra l. Jill Marie BRADBURY, *New Science and the „New Species of Writing”: Eighteenth-Century Prose Genres*, *Eighteenth-Century Life*, 2003/1, 28–51.

lenne érdektelen megvizsgálni a *Sylva sylvarum*⁴⁶ és a *Silva Parnassi*⁴⁷ kapcsolatát sem, különösen, mivel egyes Bacon-kommentárok⁴⁸ az előbbit termékeny párbeszédbe léptetik a hellenisztikus *silva*-műfajjal, melyhez Szerdahely kötete is kapcsolódik.

Tévedés azonban azt feltételezni, hogy akár e strukturalista, akár pedig a diskurzív olvasási javaslat következetes alkalmazása komolyabb előrelépést jelentene a Szerdahely-életmű irányában fennálló adósság tőketörlesztésében. Voltaképp ezen interpretációs lehetőségek végiggondolása éppúgy zárványszerű, diskurzussá formálódni képtelen értelmezéseket eredményezne, mint a Szerdahely-életmű iskolás humanizmus mentén történő, legalább ilyen izgalmas újraértése Tóth Sándor Attila monográfiájában. Továbbírva a metaforát: a tőketörlesztés alapfeltétele egyértelműen a Szerdahely-szövegek magyar fordítással, angol kommentárokkal kísért újbóli kiadása.⁴⁹ Mert, ahogyan Szerdahely írja, „a poétának sem kell mindig a semmiből teremtenie”⁵⁰ – ez pedig még inkább igaz az irodalomtörténeti diskurzusokra.

⁴⁶ Francis BACON, *Sylva sylvarum seu historia naturalis, in decem centurias distributa*, Lugduni Batavorum, Hack, 1648. (Az angol eredetit Jacob Gruter fordította latinra.)

⁴⁷ SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii*, Vindobona, Schmidt, 1788. Második kiadása: Buda, Reg. Universtiat, 1803.

⁴⁸ DE BRUYN, *i. m.*

⁴⁹ E szövegkiadás elkészítése a tanulmány szerzőjének személyes adóssága is, pontosabban vállalása az MTA Bolyai János ösztöndíj keretében.

⁵⁰ „non tamen semper necessario incumbit Poetae, ut sibi materiam de nihilo procreet.”
APG, 51.